

ispitanih društava pozitivno su usmjerene prema demokratskim idealima i postignućima, a islamska se društva, u tome, značajno ne razlikuju od zapadnih društava. Nadalje, Uz Tourainea, Ingleharta i Huntingtona, mogućnost autonomne modernizacije islamskih društava zagovaraju i E. Gellner, D. Pipes, a od domaćih autora npr. N. Smailagić i E. Karić. Suprotnog su mišljenja A. Vambéry, H. Mayer i D. Diner, koji favoriziraju zapadni model modernizacije.

Zaključno, knjiga *Islamski svijet i modernost* Fahrudina Novalića vrijedan je doprinos aktualnim raspravama i istraživanjima suvremene problematike islamskoga svijeta i njegovih odnosa sa Zapadom. Čitatelji zainteresirani za promišljanje u zadnje vrijeme vrlo aktualne teme položaja žena u islamu pronaći će pregled kur'anskih stavova o ženama nadopunjen pregledom najistaknutijih misaonih tendencija u okviru islamskog feminizma. Središnje teze knjige, autonomna modernizacija islamskih društava i sukladnost islama i modernosti, argumentirane su na zadovoljavajući način te upravo one predstavljaju odličan uvod u daljnje proučavanje ove značajne tematike. Djelo preporučujemo ne samo akademskoj nego i široj obrazovnoj javnosti, uključujući i studente, naročito humanističkih i društvenih znanosti.

Karlo Brunović
Mišel Androić

Ishay Landa

Šegrtov čarobnjak

Liberalna tradicija i fašizam

Disput, Zagreb 2018.,
preveo Damjan Lalović

»Ne bi li spasili lađu kapitalizma, ekonomski su liberali vrlo često bili spremni i voljni baciti u more višak prtljage liberalnih političkih institucija i ideala. To nazivam iznimno važnim 'liberalnim raskolom' u kojemu su se ekonomski liberalizam i politički liberalizam počeli udaljavati jedan od drugoga dok se nisu našli na suprotnim stranama socio-ekonomskog jaza«, piše Ishay Landa u uvodu svoje knjige *Šegrtov čarobnjak*. *Liberalna*

tradicija i fašizam. Knjigu je izdao Disput, u Zagrebu 2018. godine, recenzenti su bili Tihomir Cipek i Dragutin Lalović, a prijevod s engleskog potpisuje Damjan Lalović.

U tom raskolu između političkog i ekonomskog liberalizma, koji se razvijao stoljećima da bi kulminirao između dva svjetska rata, Landa vidi uvjete pogodne za bujanje fašizma. Jer dok se politički liberalizam razumijeva kao demokracija koja se temelji na jednako raspodijeljenoj političkoj moći, ekonomski se, tumači Landa, potpuno suprotno, odnosi na tržišnu borbu u kojoj neki uspijevaju, a neki ostaju razvlašteni. Masama odgovara politički liberalizam, demokracija kao vladavina naroda, koja se u knjizi poistovjećuje i sa socijalizmom, a liberalna elita, srednja i viša klasa, nastoji očuvati svoje stečene pozicije. U toj se opreci, po Landinu mišljenju, javlja poriv ekonomske elite da u ime obrane postojećeg poretka krene rovariti protiv političkog liberalizma. Ta kapitalistička klasa, koju simbolizira pojam *šegrt* iz naslova knjige, ne preže da u zaštiti svojih interesa u pomoć pozove autoritarni režim – fašizam, kao svog *čarobnjaka*, koji nastupa kako bi dokinuo politički liberalizam i ugušio pobunu potlačenih. Fašizam se, dakle, po Landi, javlja u funkciji obrane kapitalizma i klasnog društva čime se pokazuje da liberalizam – ekonomski – i fašizam imaju puno više zajedničkog nego su liberali kadri priznati.

U »Predgovoru« hrvatskom izdanju knjige Landa primjećuje da se u svijetu ponovno uspinje radikalna desnica. Čini mu se da je pred vratima novi fašizam, no primjećuje da je kontekst donekle različit u odnosu na onaj između dva svjetska rata. Dok je onaj fašizam (*fašizam moderne*, kako ga Landa naziva) zazivala srednja klasa, sloj buržoazije koji se bojavao gnjeva radnika, mahom priklonjenih socijalistima i komunistima, sada pak za desne radikale glasaju radničke mase: obespravljeni i potlačeni staju na stranu nacionalizama, fašizama i zatvaranja, razočarani liberalnim poretkom koji ih je gurnuo na marginu društva. Oni škrguću zubima i prijeteci gledaju u novu srednju klasu koja se u liberalnom okviru dobro snašla, predbacujući joj pohlepu i profit, ali i neku vrstu bezosjećajnosti prema vlastitom narodu čije interese podređuje interesima drugih i drugačijih. Tako se nacionalistički diskurs javlja među radnicima, koji su internacionalizam preпусти kapitalu, zazivajući onda domaće autoritarne vođe za koje misle da će ih spasiti od »zlih globalnih/globalističkih sila«, štiteći nacionalne interese. Dok smo prije imali *elitistički fašizam*, kako ga Landa naziva, sada imamo *populistički* – iako je, veli, pitanje možemo li postaviti tako grubu

distinkciju. No konstanta je da fašizmu oprečnosti kapitalizma uvijek odgovaraju, kako bi odbaćenima i osiromašenima mogao ponuditi »spas«. Ipak, ni socijalna demagogija, uočava Landa, nije nova; ona je, kao što je poznato, pomagala i fašizmu moderne.

U uvodu knjige Landa se bavio pitanjem semantike. Kaže da su riječi iznimno važne, no ako im pristupimo nominalistički, idealistički, a moderna historiografija, smatra on, ima tu sklonost, nećemo dobiti odgovore na pitanje o sadržaju pojmova jer oni imaju svoju povijesnu genezu, neodvojivu od materijalne baze. Landa, dakle, uočava da je historiografski pristup jako važan, no da dominantan sve više postaje idealistički pristup, koji međutim traži da fašizam shvatimo kao ideologiju po sebi, a ne da ga se pokušava razumjeti kroz neke izvanjske razloge, poput političkih ili ekonomskih. Taj obrat, tvrdi Landa, nosi sa sobom jedan problem: liberalizam prolazi znatno bolje, a socijalizam puno lošije no što je prolazio u ranijoj materijalističkoj historiografiji (»dakako, pod pretpostavkom da ideološku bliskost fašizmu nećemo smatrati nečim dobrim«, ironičan je Landa, str. 20). Fašisti, naime, obrazlaže Landa, nisu gotovo nikada ili su vrlo rijetko koristili riječ liberalizam; puno češće koristili su riječ socijalizam. Dolazi, stoga, do određene relativizacije, klanjanja tih pojmova po osi lijevo-desno u suprotnom pravcu od onog u koji smo ih obično postavljali. Počinje se misliti da je moguć i lijevi, a ne samo desni fašizam, dok socijalizam prestaje biti tekovina isključivo ljevičara: i desnica može biti socijalistička.

»Fašizam se sve više premješta ulijevo (...) 'socijalizam' gubi svoju uobičajenu fiksnost i počinje lutati našom političkom mapom jer implicira se da ga može prakticirati ne samo ljevica nego i desnica.« (Str. 21.)

Landa u tome vidi problem jer veli da treba istražiti »što riječi konkretno označuju«, no

»... za takav pristup nužna je metodologija koja nije idealistička, nego povijesna, koja proučava kako su se i za koju svrhu pojmovi konkretno upotrebljavali u povijesti umjesto da pretpostavlja da su nepovijesno i platonski fiksni.« (Str. 24.)

Kaže potom da će »donekle pribjeći materijalističkoj dekonstrukciji koja je sada potpuno izašla iz mode« (str. 24), te dalje »[ž]elim maksimalno naglasiti potrebu da se liberalizam ne poima kao bezvremenska datost, nego kao povijesni proces« (str. 28). Landa za sam termin *liberalizam* kaže da je dvosmislen te spominje *sive zone*, *varljive granice* i *inherentna protuslovlja*.

Landa se ograđuje da »uglavnom neće osporavati idealističku odvojenost fašizma i

liberalizma«, ali hoće to da je »uobičajeno fašističko odbacivanje liberalizma (...) podrazumijevalo odbacivanje kapitalizma i buržoaskoga socio-ekonomskog poretka« (str. 24). Kaže nadalje da

»... fašizam nije bio autsajder u odnosu na liberalno, 'otvoreno društvo', već zapravo prisan insajder u tom društvu, koje usto i nije bilo bogzna kako otvoreno. Liberalni poredak ni izdaleka nije bio antiteza fašizmu, njegov apsolutni Drugi, nego je znatno pridonio fašizmu i proživio mnoga njegova dalekosežna očitovanja.« (Str. 26.)

Pritom, veli i da je svjestan da će mnoge čitatelje takva teza osupnuti, a liberale možda i uvrijediti. No, ograđuje se da se u ovoj studiji »zaokuplja gotovo isključivo onim liberalima koji su završili na ekonomskoj strani raskola, ne njihovim imenjaciima koji su završili na političkoj strani« (str. 29) te »[a]rgumentacija koju zagovaram u ovoj knjizi nipošto nije obuhvatna 'osuda' liberalizma, već zapravo intervencija u korist njegove političke grane« (str. 30), dodatno se ograđujući, dakle, od mogućih interpretacija kako osuđuje cijelu liberalnu misao jer to nikako nije slučaj: »okomljuje« se *tek* na ekonomske liberale. U toj dekonstrukciji i ponovnom političkom mapiranju, čini se da se Landa zapravo opet primarno bavi jezikom: i klasna tematika nastoji se rekonstruirati kroz jezik, a to je moguće samo povijesnim pristupom koji je ovdje oruđe za dešifriranje riječi, a onda i značenja, stavova i – istine. Landa ne opovrgava da fašističku ideologiju treba shvaćati ozbiljno, no »pravo pitanje nije treba li riječi fašista shvaćati ozbiljno ili ne treba, nego kada to činiti, a kada ne činiti« (str. 33). U pojašnjenju zašto je liberalizam godinama prolazio netaknut u odnosu na njegovu moguću povezanost s fašizmom, Landa ide korak dalje te tumači da su liberalni i konzervativni teoretičari »korijene fašizma« tražili na pogrešnom mjestu: umjesto što su ih tražili u djelima Rousseaua, Herdera, Fichtea, Hegela, ili čak Luthera, nabraja, trebali su »umjesto toga pogledati ono što im je bilo pred nosom i proučiti *longue durée* liberalne tradicije o samih početaka u političkoj misli Johna Lockea« (str. 34).

Napadom na Lockea počinje prvo poglavlje knjige u kojem se Landa detaljnije bavi spomenutim liberalnim raskolom, pojašnjavajući tijek i razloge razdvajanja ekonomskoga od političkoga te pružajući argumentaciju koja bi čitatelja trebala uvjeriti da je liberalna tradicija uistinu duboko proturječna, a u toj proturječnosti, u toj napetosti, svoj put utro je fašizam. Landa podsjeća na to kako je liberalizam krenuo, kao progresivna snaga koja je zagovarala i političke i tržišne slobode, držeći ih komplementarnima i nužnima za obračun

sa starim snagama, plemstvom i aristokracijom, a s ciljem uspostave novog modernog građanskog društva. No

»... kad je narod htio nastaviti bez svojih buržoaskih zastupnika te govoriti i djelovati u vlastito ime, zahtijevajući, kao nužan prvi korak, da se pravo glasa poopći, narodno predstavništvo zaprijetilo je zadiranjem u buržoaske povlastice i interese. Nakon što je buržoazija preotela ekonomiju od plemstva, morala ju je 'braniti od masa'.« (Str. 35.)

Postajalo je tako sve jasnije da su kapitalizam i demokracija nespojivi. Prijelomna točka za Landu je revolucija 1848., kada su se, kaže, »buržoazija i proletarijat potpuno razdvojili« (str. 47). Vezano za Lockea, Landa podsjeća na njegove isključive stavove prema nadničarima, za koje se vjerovalo da ne trebaju imati pravo glasa jer nemaju vremena baviti se složenim pitanjima politike ili pak još gorim odnosom prema besposlenim siromasima koji su bili potpuno isključeni iz političkog upravljanja. Dakle, kapitalizam je, objasnio je Landa, trpio demokraciju do točke do koje mu je bila korisna u uspostavi klasnog društva kakvo je trebao, međutim, čim bi zaprijetila kidanjem okova širokih masa, obespravljenih, prvo u ekonomskom, a onda i u političkom smislu, tu bi se liberalizam, da zaštiti kapitalizam, priklonio najgorim autoritarnim praksama. Nije, dakle, tržišna ekonomija služila uspostavi političke jednakosti kao krajnjeg, humanog cilja – a to je ideja starih političkih liberala koje Landa izdvaja i šteti ih kritike – već se ekonomsko nadređuje političkom; ono se prikazuje kao prirodni red stvari, prirodni poredak, u kojem je jedina legitimacija – imutak, vlasništvo. Landa se bavi brojnim liberalnim misliocima, od Lockea do Mainea (spominje de Tocquevillea, Pareta, Misesa, Hayeka i druge), koji, svaki na svoj način, sudjeluju u produbljivanju raskola, stajući na stranu ekonomskoga, podrivajući time politički liberalizam. Milla pak Landa apostrofira kao nositelja klasičnoga političkog liberalizma kojeg, međutim, upravo Pareto proglašava zastarjelim (str. 59). Na koncu, veli, »socijalisti, zakleti neprijatelji ekonomskog liberalizma, prigrlili su i branili načela političkog liberalizma« (str. 65), a najbolji primjer za to je, kaže, Engels.

U drugom poglavlju »Liberalna ekonomija, fašistička politika: 'Divan brak'« Landa prvo govori o marksističkom nasuprot tzv. pruskom socijalizmu gdje se, uvjetno rečeno, državna intervencija vršila s desnice, a kako bi se očuvao kapitalizam. Landa ovo razdoblje navodi kao primjer kada se *fašistima nije trebalo vjerovati* jer su za riječi *socijalizam* tumači posezali da bi izbjegli narušeni ugled kapitalizma te da bi se u socijalizam infiltrira-

li i iznutra ga porazili (str. 76). Potom opisuju i traži poveznice između statusa ekonomije u vrijeme Mussolinijeve vladavine u Italiji i Hitlerove u Njemačkoj. I jedna i druga, tumači Landa, bliske su ustvari *laissez faireu* i naklonjene kapitalizmu, pri čemu se za Hitlera, uočava, pogrešno misli (prema Turneru) da je ekonomiju vidio kao puku sluškinju politike. Landa tvrdi, navodeći brojne citate iz Hitlerovih govora, da mu je (Hitleru) ekonomija itekako bila u fokusu i to njena darvinistička komponenta karakteristična za ekonomski liberalizam/fundamentalizam, što se očituje u logici slobodnog tržišta na kojem oni koji su tobože najuspješniji uspijevaju, dok oni drugi propadaju te ih ne treba ni spašavati. Ukratko, Landa opisuje da je takva filozofija, posuđena iz doktrine ekonomskog liberalizma, ustvari u sukusu Hitlerove teorije o superiornosti pojedinaca nad masama, pri čemu on traži adekvatan politički okvir koji bi je najbolje podržao. Sam Hitler, veli Landa, uočava da to, taj okvir, nije i ne može biti demokracija kao vladavina mnoštva pa stoga izlaz pronalazi u autoritarnoj doktrini, fašizmu, koja će dati dovoljno čvrste političke okvire za provođenje nehumanih tržišnih praksi. U ovom poglavlju saznajemo da je zapravo sam Hitler upotrijebio pojam *raskol (Zwiespalt) između ekonomske i političke koncepcije* (str. 84). U tom smislu, zaključuje Landa, ekonomija je sluškinja politike samo u demokraciji, ali ne i u autoritarnom režimu jer je on upravo stvoren da je podržava. U autoritarnom režimu, fašizmu, režim je sluga kapitalističke ekonomije – to je Landin ključni argument za prirodni brak između ekonomskog liberalizma i fašizma u totalitarnim državama ovih diktatora.

U trećem poglavlju Landa se bavi, kako ih on zove, »antiliberalnim liberalima«, Moellerom van den Bruckom, Proudhonom, Carlyleom. Landin se argument sastoji u tome da su, bez obzira na to kako se ove mislioce najčešće interpretira, svaki na svoj način ustvari bili skloni kapitalizmu. Za Moellerov *germanski socijalizam* kaže, između ostalog, da je, »poput Spenglerovoga pruskoga, bio eufemizam za imperijalistički kapitalizam« (str. 119), dok za Proudhona i Carlylea (*autsajdere koji su zapravo insajderi*) kaže da ustvari »nijedan od njih nije zamišljao nadilaženje kapitalizma kao načina proizvodnje; zapravo su željeli pročistiti kapitalizam, očuvati ga kao način proizvodnje« (str. 134).

U četvrtom poglavlju također piše o »antiliberalnim liberalima«, izdvajajući ovaj put Schmitta i Sorela, pa tako za Schmitta, među ostalim, kaže da je »optuživao politički liberalizam, tj. parlamentarizam, da je (ili, točnije,

da postaje) iracionalan sustav vladanja« (str. 157). Međutim, »stvarno ga je«, navodi uvodeći ovdje Lea Straussa, »brinuo demokratski uspon masa« (str. 167). Za Sorela pak kaže da je njegova »podrška ratobornom stavu radničke klase, koji odbija sve kompromise s buržoazijom, bila usko povezana s tom neobičnom sklonošću (za samoproglašenog 'socijalista') liberalnoj ekonomiji« (str. 182).

U petom i šestom poglavlju obračunava se s liberalnim mitovima, pri čemu posebno iskazuje teza da se pojmovi poput *individualizam* ili *kolektivizam* ne vežu nužno *a priori* ni uz jedan sustav odnosno nemaju neko inherentno značenje, osim onog koje im materijalni tijek povijesti ulije (o čemu je već govorio kada je govorio o semantici pojmova uvjetovanoj društveno-povijesnim kontekstom koji onda treba raspoznati, a pojam dekodirati), pa tako nije nužno točno, štoviše, upravo je netočno, uvriježeno mišljenje po kojem se kapitalizam nužno povezuje s individualizmom. Kapitalizam ustvari počiva na ideji obitelji kao jedinici unutar koje već učimo hijerarhijske uloge te upravo obitelj sprječava da se kao individue pobunimo protiv autoriteta Kapitala nametnutog izvana. Upravo naša obiteljska pripadnost, kaže Landa pozivajući se na Edmunda Burkea, »sprječava dio da se odvoji od cjeline, djecu da prkose patrijarhu, niže klase da ustanu protiv viših« (str. 224). Zaključuje potom da »obiteljsko društvo ne nagovješćuje državu blagostanja nego neoliberalnu državu« (ibid.).

U šestom i zadnjem poglavlju Landa opisuje fašizam kao međunarodnu koprodukciju, te kaže da se treba čuvati »pretjerane 'alijencije' ili pretjerane lokalizacije fašizma. Pravi Sonderweg, čini se, nije ni njemački, ni talijanski, ni španjolski, ni austrijski put, nego put Zapada« (str. 305). Landa valjda želi reći da fašizam nije lokalna pojava, »rezervirana« za vremena i mjesta u kojima je službeno zaživio, već je upravo kapitalističko ozračje, koje pak zadnjih stoljeća dominira na zapadu, moglo pridonijeti stvaranju pretpostavki za radanje zla. Ipak, kao protuargument mogla bi se navesti činjenica da, koliko god bila nedaćama bremenita, zapadna civilizacija prednjači i u kreiranju protuteže takvim strujanjima – narod ipak vlada, a socijalna država, država blagostanja, još je uvijek prepoznatljiv pojam, za razliku od potpuno nepostojećeg statusa koji uživa u nekim drugim dijelovima svijeta. No Landini uvidi svakako su značajan doprinos raspravi o matrici polit-ekonomskih pojmova koja se danas potpuno izmiješala, garnirana tehno-kratskim pristupom koji dodatno zamućuje sliku.

Aneli Dragojević Mijatović

Damir Barbarić (ur.)

Sloboda i zlo

Schellingov »Spis o slobodi«

Matica hrvatska, Zagreb 2017.

U okviru bogate izdavačke djelatnosti Matice hrvatske 2017. godine objavljen je zbornik filozofskih radova u cijelosti posvećen F. W. J. Schellingu. Objavljivanje te knjige imamo zahvaliti vrijednome radu Filozofske škole Matice hrvatske, koja je po treći put održana od 20. do 22. studenoga 2014. u Palači Matice hrvatske u Zagrebu, a bila je posvećena studiju Schellingova po mnogočemu središnjeg spisa: *Filozofijska istraživanja o bitstvu čovječke slobode i predmetima koji su s time u svezi*. On u sebi povezuje Schellingov dotadašnji intenzivni filozofijski rad na prikazima filozofije identiteta i pokušaj da na nov način cjelovito izgradi sistem filozofije. Predavači Matičine Filozofske škole pokazali su tijekom trodnevnog susreta kako duboko i ozbiljno čitanje toga djela može približiti iskustvo Schellingova misaonog napora da se ideja slobode otkrije kao princip filozofije. Zapis njihovih razgovora sada imamo i pred sobom u ovoj knjizi: *Sloboda i zlo. Schellingov »Spis o slobodi«*. Ona donosi doradene i za tisak dotjerane tekstove održanih predavanja voditelja i nastavnika Škole. Knjigu je uredio i za nju predgovor napisao Damir Barbarić, a od svoja dva predavanja održana tijekom susreta (prvo i posljednje), za ovaj zbornik priredio je prvo pod naslovom »Schellingov *Spis o slobodi*«.

Barbarićev tekst »Schellingov *Spis o slobodi*« daje uvodne napomene o sadržaju knjige koju imamo pred sobom, ali i mjerodavan uvid u položaj samog Schellingovog spisa u cjelini njegova djela, zatim tzv. recepciju odnosno zauzimanje stajališta spram tog spisa kako u Schellingovih suvremenika tako i kritičara i interpretata do našeg vremena, te bitne probleme koji se u Schellingovu spisu pojavljuju, a nisu u naknadnim interpretacijama dobili konačna i zadovoljavajuća rješenja. Da takva nerazriješena temeljnih problema ne može biti znak nekakve nedorečenosti filozofova djela, nego proizlazi iz dubokog zahtjeva za živim odnosom spram istine, tomu su dokaz već i mnogobrojne rasprave nastale povodom tog spisa, čiji broj stalno raste, ali mnogo više od toga konzistentna povezanost ideja iznijetih u tako sažetoj formi. Središnja ideja očita je već iz naslova spisa, no ona nije središnja samo za Schellinga nego je to ideja koja pokreće epohu filozofije njemačkog klasičnog idealizma. Schellingov filozofijski život svjedočanstvo